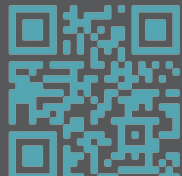

ELTE - ETNIKAI ÉS
VALLÁSFÖLDRAJZI
MŰHELY
https://evfm.elte.hu/

A POSZTSZOVJET UTÁN (?)

– társadalomföldrajzi vizsgálatok a posztszovjet térségben –

Barta Géza – Berki Márton – Bottlik Zsolt – Illés Tamás – Kőszegi Margit

A POSZTKOLONIÁLIS POSZTSZOVJET

A posztmodern irányzatok egyik élenjárójaként a posztkolonializmus az uralkodó és alávetett társadalmi csoportok viszonylatán keresztül az utóbbi két-három évtized földrajzi tudástermelését, így az egyes térségekhez társított képzeteket is nagyban befolyásolta. A posztkolonális szellemben írt tanulmányok – újrágondolva az eurocentrikus társadalomvizsgálatok szellemi irányzatait – rámutattak a gyarmatosítás folytonosságára a nacionalizmusokban, a szuverenitásban, a hatalom térbeli és hálózati egyenlőtlenségeiben, a tőke felhalmozásában, valamint a tudás megszerzésének korlátozott lehetőségeiben.

A posztkolonializmus azonban kevésbé köthető egy jól lehatárolható történelmi eseményhez, politikai státuszváltáshoz vagy éppen földrajzi térséghez; sokkal inkább egy kritikai elköteleződést jelent a kolonializmus következményeivel és ismeretformálásban betöltött szerepével szemben. Mindez lehetőséget teremt arra, hogy a „harmadik világ” mintaterületéből kiindulva a posztkolonializmust a posztszovjet térségre is kiterjesszük és azt a helyi folyamatok feltárásával tovább gazdagítsuk. A szovjet időszak gyarmati logikája a társadalomirányítás

megannyi szférájában közvetlenül jelentkezett, de pont a posztkolonializmus mutat rá e viszonyrendszerek hétköznapi folytonosságaira, vagy az éppen kevésbé nyilvánvaló, ám gyakran súlyos társadalmi feszültségeket gerjesztő következményeire. Ugyanakkor a két „poszt-” megfeleltetése a nemzetállami idea szempontjából is helytálló lehet, amelynek értelmében a posztkolonális állapot mutat rá a centrifugális erőknek kitett posztszovjet államépítési projektek dilemmáira Európa keleti felén.

A posztkolonális tanulmányok szempontrendszerének érvényesítésével a térség kulturális mintázatainak újrágondolására is lehetőség nyílik, így például a lokális identitások nem csupán a hatalmi centrumok prizmáin keresztül, hanem a globális kapitalizmus gyarmatosításának, illetve a kolonializmus kontinuitásának együttes kontextusában nyernek új értelmet. A „posztkolonális posztszovjet” megközelítés tehát szükségszerűen kritikus a piacgazdaság és a demokrácia neoliberális ígéreteivel, a szocialista múlttal és szocialista jövőképekkel, gyakorlati vonatkozásaiban a megcsontosodott metanarratívák, valamint a bináris ellentétekre építő megközelítések lebontását célozva.

A GEOPOLITIKA FOGSÁGÁBAN: A KRÍMI TATÁROK

A vesztfáliai Európa által dinamizált nagyhatalmi játszmák a 18. században a Fekete-tenger északi partján élő krími tatárokat is elértek. Az orosz-oszmán háborúk nyomán államterületük az Orosz Birodalomhoz került. Bár többségük az Oszmán Birodalmat választotta új hazájának a 19. század viszontagságai közepette, a maradék sikeresen igazodtak az új keretekhez. A sztálini időszak a 20. század közepén azonban alapjaiban változtatta meg a formálódó nemzeti dimenziót.

A teljes krími tatár népesség Közép-Ázsiába való deportálása után a több évtizedes földrajzi elköltöztetés a hazától, és a fent említett folyamatok miatt fennálló kulturális távolság az új keretektől egy újraprogramozott nemzeti identitást eredményezett közösségeikben, amelyben a demonizált ellenség képe is megjelent. Az átformált nacionalizmus a fiatalabb generációkat viszszaosztította a Krím-félszigetre az 1990-es években, ahol az orosz lakosság mellett az új bevándorlókkal és az ukrán hatalommal is szemben találták magukat. E sajátos helyzetben igyekeztek érdekeiket érvényesíteni az orosz és ukrán nacionalizmusok politikai csatározásai közepette, míg a 21. században ismét utolérte őket az orosz hódítás és az új keretekhez való alkalmazkodás szükségessége.

A PALIMPSZESZT KONCEPCIÓJA

A palimpszeszt szó az ógörög palimpszesztos kifejezés latin változatából (palimpsestus) ered, jelentése „újra karcolt”. Eredeti (filológiai) értelmében olyan dokumentumot jelöl, amelyről különféle fizikai vagy kémiailag eljárások segítségével eltávolították a rajta levő szöveget, majd újabbakat írtak rá (azonban alattuk részben még a korábbi rétegek nyomai is láthatók). Mivel az írott történelem során a pergamen és a papirusz hosszú időn keresztül szűkösen állt rendelkezésre, gyakran előfordult, hogy ókori szövegeket a középkorban eltüntettek, majd ezek „főlé” Biblia-másolatok, énekeskönyvek és egyéb vallási vagy világi szövegek kerültek. Később felfedezték ezt a jelenséget, így lehetőség nyílt a korábbi rétegek feltárására; számos ókori klasszikus, például Arkhimédész, Cicero, Seneca egyes írásai is ilyen formában kerültek elő.

A palimpszesztet mint analógiát később több tudományterület átvette, átvitt értelemben használják egyebek mellett a geológiában és a geomorfológiában, a régészetben, az építészetben, de újabban például az internet terének kutatásában is. Idővel a tágan értelmezett társadalomföldrajz képviselői is elkezdtek alkalmazni a koncepciót. A földrajzi helyek palimpszesztként való felfogása a többrétegséget és az egymásra rakódás folyamatát helyezi előtérbe, a különböző kultúráknak és társadalmi csoportoknak az adott helyre gyakorolt hatását, illetve azok matriális és immateriális nyomait igyekszik feltárni. Ez a megközelítés azért is szerencsés, mert a klasszikus földrajzi vizsgálatok horizontaltásához egyfajta „vertikális” (időbeli) dimenziót is nyújt.

LWÓW/LEMBERG/LVOV/LVIV „RÉTEGEI”

Ukrajna nyugati felének legnagyobb települése hosszú évszázadokon keresztül eltérő etnikai, vallási és kulturális karakterű területek határmezsgyéjén feküdt. Csupán a főbb történelmi időszakokra szorítkozva, képezte a Lengyel Királyság részét (14. század–1772), a Habsburg Birodalomét/Osztrák-Magyar Monarchiáét (1772–1918), ezt követően a Második Lengyel Köztársaság (1919–1939), majd a Szovjetunió fennhatósága alatt állt (1939–1991), jelenleg pedig a független Ukrajna egyik kiemelt kulturális központja (1991–). Viharos történelme során különböző hegemon csoportok váltották egymást, akik hatalmukat a legkülönbözőbb módokon igyekeztek a földrajzi térbe „írni”. Mindez megnyilvánul (1) az épített környezetben, (2) a város hivatalos toponimiájában és szimbolikus tájképében, valamint (3) a nem-hivatalos, alternatív városzöveg különböző formáiban is.

Az épített környezetben a mindenkor hegemon pozícióban lévő csoportok az építés és lebontás, az átalakítás és érintetlenül hagyás, a felújítás és elhanyagolás dialektikájára révén mutatták meg hatalmukat. Vezető szerepüket emellett az emberek fejében is igyekeztek bebiztosítani, főként közterület el- és átnevezések, emlékművek és emlékhelyek, közterti szimbólumok képében. E törekvésekkel párhuzamosan azonban a legkülönbözőbb társadalmi csoportok is folyamatosan formálják a városi teret, térszervezéstükkel és az általuk hagyott jelekkel egy „másik” (pontosabban sok-sok különböző) város-olvasatot alkotva, például falfrákák és matrikák formájában hírl adva. Mindezek együttes eredményeként a városi tér sajátos küzdőterévé, arénaként fogható fel.

POSZTSZOVJET IDŐK, TEREK, KULTÚRÁK ÉS IDENTITÁSOK

Arra a kérdésre, hogy mi is az a „posztszovjet”, nem könnyű válaszolni. Már az sem teljesen egyértelmű, hogy a „szovjet” alatt mit értünk. Jelenthet egy politikai entitást, utalhat az elnyomásra és nemzeti tragédiákra, de beszélhetünk szovjet identitásról, hatalomról és kultúráról, ami természetesen elválaszthatatlan a Szovjetuniótól. A „poszt-” előtag, mint a posztmodernnél, a metanarratívák (nagy elbeszélések, eszmerendszerek, melyek irányt mutatnak az embereknek) megkérdőjelezésére utal, ebben az esetben „a szovjet embereszmény” és az ún. „leninizmus” kiüresedésére. A posztszovjet érában, a Szovjetunió összeomlását követően ezernyi társadalmi jelenség kapcsolódik a szovjet időkhöz a hatalmi struktúráktól a térrepresentációkon keresztül az identitáskonstrukciókig.

A posztszovjet térség legkézenfekvőbb meghatározása a Szovjetunió utódállamai által lehatárolt területet jelenti. A kifejezést azonban maguk az utódállamok is megkérdőjelezzik, mert az még mindig a Szovjetunióhoz horgonyozza őket, ahhoz az örökséghez, amitől inkább szabadulni óhajtanak. A posztszovjet jelző egyébként is homogenizál, mi több exotizál, a Nyugat érdeklődéssel telített információhiányának sztereotip lenyomata. A „posztszovjetiség” ugyanakkor egy életérzés is, szarkasztikus szembenézés a múlttal, érzelmekkel telített labilitás és változékonyság. A szovjet múlt utópisztikus társadalomképének romjai között pedig mintha magukra maradtak volna az emberek a bizonytalanságban. Mindez rengeteg hivatásos és alternatív művésznek adott ihletet, és megteremtett egy inspiratív kulturális közeget, melynek identitásformáló ereje van. Bár ezer szállal kötődik a múlthoz, el is rugaszkodik attól és önálló utakon jár. A posztszovjet tér ebben a megközelítésben nem csak a volt Szovjetunió térképen körülhatárolható területéhez kötődik, deterritorializált eszközként, léptékfüggetlenül különféle kontextusokban jelenhet meg.

KÖZTESSÉG EGY POSZTKOLONIÁLIS KÖZEGBEN

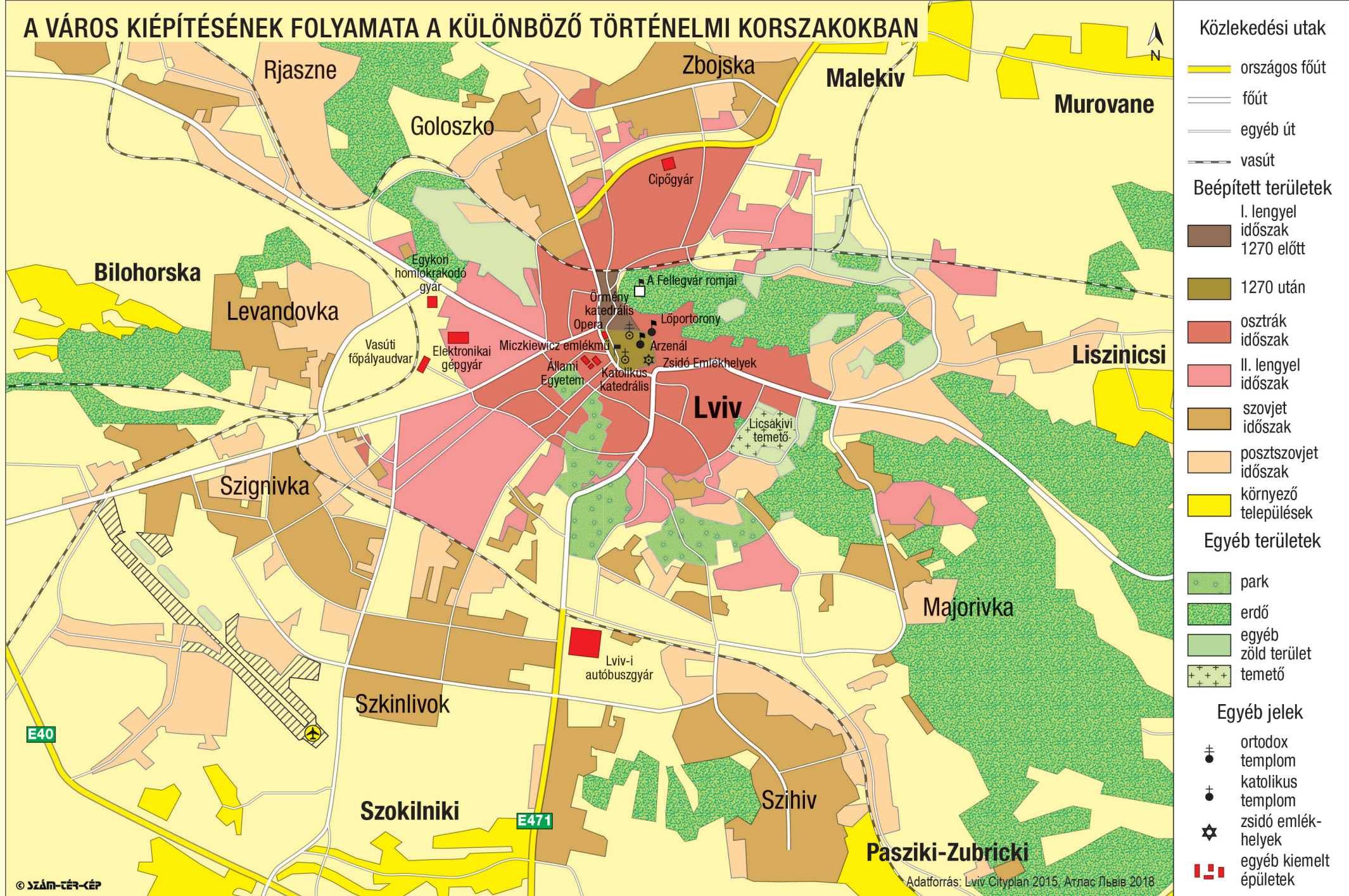
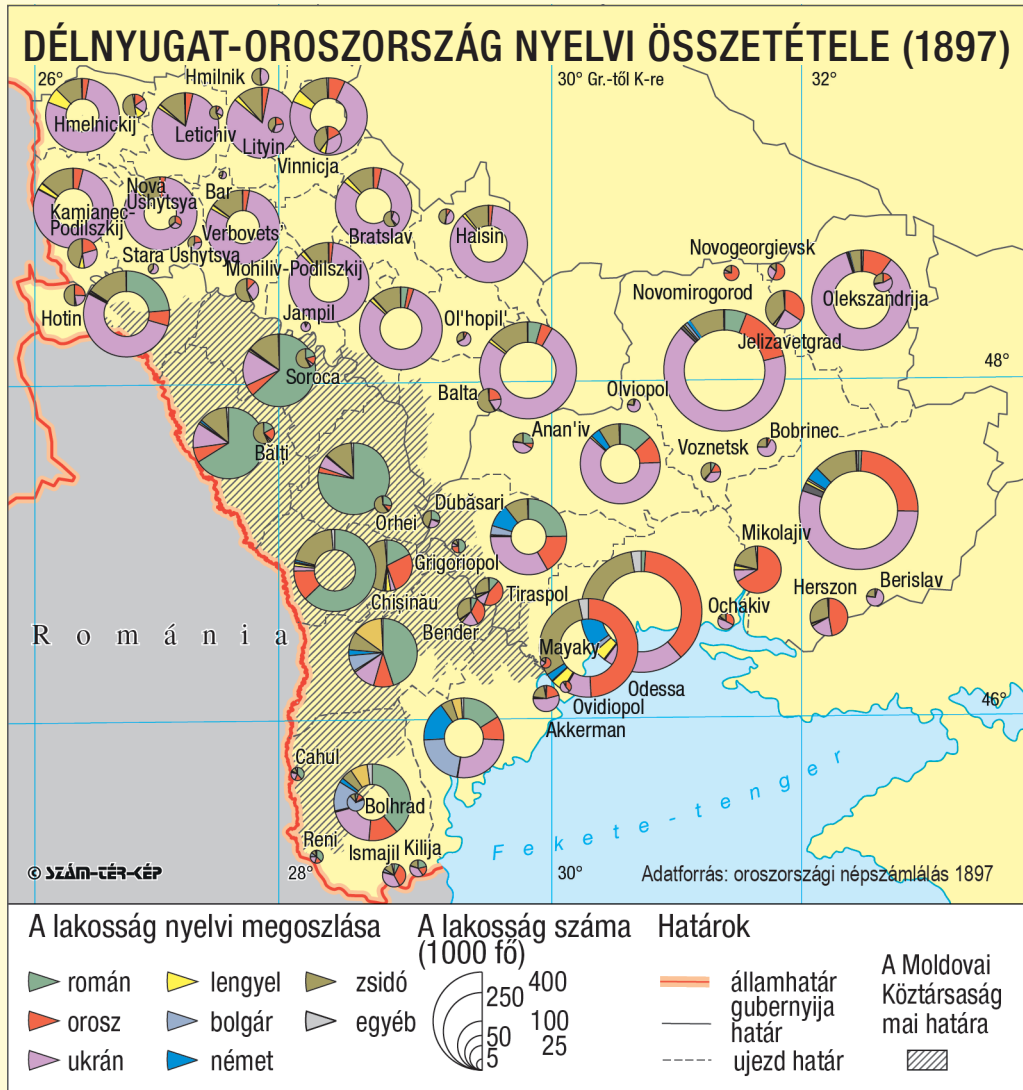
Az utóbbi évszázadokban többszöri hatalmváltáson átesett Moldovai Köztársaságban a lassan ható modernizmussal járó nacionalizmusok rendszerint távoli központok igényei szerint alakultak. A regionális léptéken megragadható premodern identitás a határváltozások következményeként előbb a pánszláv, majd a pánromán politikai törekvésekhez idomult, míg a későbbi szocialista berendezkedés – a Szovjetunió többi periférikus térségéhez hasonlóan – Moldovában is kitermelte a maga identitáskonstrukcióit, amely a moldovanizmus nemzeti léptéket célzó propagálásával végső soron a moldáv identitás egységességét kívánta megszilárdítani. A többféle hatás nyomán rétegzett identitáselemek miatt nem meglepő, hogy a jelenlegi geopolitikai diskurzusok konfliktusában hiábavalóan próbálja bármilyen erőcentrum a kollektív identitás egy-egy számára kézenfekvő szeletét kijátszani. Tehát nem csupán a posztmodern korszak vagy a kulturális globalizáció térférfése okolható a moldáv identitás fluiditásáért, hanem a geopolitikai felszítésekkel terhes történelmi múlt és annak feldolgozatlansága hoz létre egy nehezen definiálható köztér állapotot, amely a magasabb léptékről oktrojált politikák sokévszázados kudarcai eredményezi.

OROSZ, SZOVJET, POSZTSZOVJET NACIONALIZMUSOK

A hétköznapi diskurzusokban gyakori az a megközelítés, ami a nemzeteket és etnikumokat cselekvésre képes kollektív individuumokként értelmezi. E gondolatmenet szerint egyszerre élhetnek egymás mellett térben és időben, ugyanakkor lehetnek egymást váltó létezők is, ha feltételezzük, hogy a nemzetállás válság folyamatában minden nemzetnek vannak etnikai identitáshoz köthető gyökerei. Az etnikumok és nemzetek között a fő különbséget ebben a szemléletben érdekérvényesítő képességük erőssége, valamint önállóságra való törekvésük intenzitása adja, amelynek manifestumaként értelmezhető saját területi entitásuk. A posztszovjet tér nacionalizmusainak vizsgálatához különféle elméleti keretek nyújthatnak segítséget. A szubsztanciális létezőnek tekintett nemzet, valamint az iránnyal és intenzitással jellemezhető, erőként aposztrófált nacionalizmus korlátozza ezek alkalmazhatóságát. A nemzeti mivolt mint a hatalom által alakított forma jelenti az alapját az egykori Orosz Birodalom, majd a Szovjetunió területén bontakozó nacionalizmusok vizsgálatának. E nézőpontból kulcsfontosságú az a sajátosság, hogy a mindenkor orosz/szovjet központi hatalom és a posztszovjet nemzetállamok vezetőinek viszonya erőteljesen befolyásolja a perem-

MÉRNI A MÉRHETETLENT? - ETNICITÁS ÉS STATISZTIKA

A népszámlálások nyelvi, nemzeti vagy etnikai kategóriái a mindenkor hatalmi viszonyok, a tudományos törekvések és a társadalmi diskurzusok lenyomatainak tekinthetők. Bizonyos időszakokban egyes csoportok negatív diszkriminációjára is alkalmasok voltak, máskor pedig a társadalmi ranglétrán való előrejutás előfeltételeként alkalmazták azokat. A nemzetiségi adatok a hatalmi reprezentációktól és törekvésektől elválaszthatatlanok, az aktuális eredményeket meghatározott térben és időben, az egyén és a társadalom között kialakult interaktív viszonyrendszer kontextusában érdemes elemezni. Az 1897-es, első oroszországi népszámlálás megszervezésekor komoly fejtörést okozott a nemzetiségek összeírása, mert a társadalom tradicionális csoportjainak identitástermelő kohéziója nem az etnikai-nemzeti kategóriák logikája alapján jelölte ki a szociokulturális határokat, a feudális kötelek ugyanis még a 19. század végén is erősek voltak. Ennek következtében a nemzetiség helyett a nyelvhasználatra kérdeztek rá, mely akkoriban a nemzetiségi hovatartozás „legobjektívebb” indikátorának tűnt. A nemzeti mivolt köré csoportosuló társadalmi kihívásokkal a szovjet hatalom is szembesült. A korabeli elképzelés szerint a nemzetiségek anyanyelvén bemutatott bolsevik ideológia a szovjet szupranacionális identitás hegemoniáját eredményezi a jövőben. Az ehhez vezető út pedig már nem a nyelv, hanem a nemzetiségek azonosításán és számbavételén keresztül vezet. A szovjet népszámlálások változó etnikai kategóriái a hatalom igényei szerint alakultak, egy-egy csoportot létrehozva, másokat pedig – statisztikai értelemben – megszüntetve. A posztszovjet népszámlálások a nemzetiségi, a nyelvi és a területiális kérdéseket újra tematizálták. Az önállósodás útjára lépő köztársaságok és nemzetállamok a terület feletti jogot a Szovjetunióban kialakult, a statisztikákban is megjelenő etnoterritóriumokból vezették le.

A poszter tartalma az NKFIH K-124291 projektjének keretében készült